

ALINA PANCEWICZ

Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego
Politechnika Śląska w Gliwicach

HAŁDY – KŁOPOT CZY SZANSA?

Streszczenie. Przedmiotem artykułu jest problem odnowy krajobrazu zdegradowanych struktur miejskich w aspekcie rekultywacji i zagospodarowania hałd na potrzeby rekreacyjne. Tłem artykułu są przykłady zachodnioeuropejskich i polskich regionów i miast zniszczonych monokulturą gospodarczą, dla których hałdy stały się jednym z istotnych czynników przekształceń. Celem jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania o określenie możliwości nowego zagospodarowania, kształtowania i ochrony krajobrazu przyrodniczego hałd, istotnych dla poszukiwania optymalnych rozwiązań przestrzennych i środowiskowych. Metodyka pracy polega na badaniach hałd z uwagi na ich udział w procesie transformacji przestrzeni zurbanizowanej.

Słowa kluczowe: kształtowanie krajobrazu, hałdy, rekultywacja, zagospodarowanie

Wstęp

Postępująca koncentracja ludności w mieście, dążenie do podkreślania tożsamości, do poprawy jakości przestrzeni miejskiej i jakości życia jej mieszkańców, a także kurczenie się powierzchni obszarów cennych przyrodniczo powoduje, że na wielu obszarach miejskich poszukuje się nowych sposobów kształtowania i zagospodarowania zdegradowanych terenów przemysłowych.

Typowym elementem zniszczonego krajobrazu miejskiego wszystkich zindustrializowanych regionów w Europie są zwałowiska przemysłowe, zwane potocznie hałdami. Ich wartość przyrodnicza, w tym różnorodność biologiczna czy walory krajobrazowe oraz wartość społeczna (edukacyjna, potencjał rekreacyjny) w wielu przypadkach może być wysoka. Z drugiej strony, zagrożenia i uciążliwości jakie powodują, również są znaczące. Hałdy są problemem ekologicznym i przestrzennym. Stanowią również świadectwo przemysłowej przeszłości regionów.

Jak zatem postępować z hałdami? Czy należy je promować, rekultywować i zagospodarowywać, m.in. na cele rekreacyjne, czy chronić dla przyszłych pokoleń jako swoiste dziedzictwo przemysłowej tradycji regionów?

Hałdy – element w krajobrazie

Hałdy stanowią ogromną masę różnego rodzaju materiału skalnego, pochodzącego w większości z kopalń, ale również z hut, elektrowni i elektrociepłowni. Pozbawione pokrywy roślinnej są uciążliwe dla otoczenia, ze względu na pylenie, aktywność chemiczną i termiczną. Ich negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze przejawia się w degradacji gleb w bezpośrednim ich sąsiedztwie, wyłączeniu dużych obszarów z produkcji roślinnej oraz niekorzystnych zmianach w składzie chemicznym wód podziemnych i powierzchniowych (ROSTAŃSKI 2006). Hałdy mogą stanowić także zagrożenie dla okolicznych mieszkańców. Powstające po opadach deszczu rozlewiska zalewające domy, zawierają ołów, cynk, kadm i inne nieprzyjemne ludzom pierwiastki. Ponadto odpady, z jakich składają się hałdy, mają skłonność do samozapaleń, a płonąca hałda wydziela gazy, tj.: tlenek i dwutlenek węgla.

Do warunków tworzonych przez zwałowiska umiejętnie przystosowują się zarówno rośliny, jak i zwierzęta. Na powierzchni hałd spontanicznie wyrastają drzewa, krzewy oraz wiele różnych gatunków roślin, które tworzą nowe, pionierskie siedliska. Niejednokrotnie są to gatunki rzadkie i narażone na wyginięcie na terenach sąsiednich. Na zboczach często spotkać można bażanty czy zające.

Z perspektywy mieszkańców miast przemysłowych, hałdy są elementem swojskim. W ciągu pokoleń wykształcił się silny związek emocjonalny lokalnej społeczności z takim miejscem, oparty na poczuciu tożsamości z przemysłową fizjonomią i jej symbolicznym charakterem (GORGON 2007). Hałdy są czytelną formą przestrzenną, mają siłę oddziaływania na sąsiadującą z nimi architekturę i urbanistykę. Mogą być ukryte w krajobrazie bądź nad nim dominować (wyraźne formy barwne czy przestrzenne). Ich obecność jest widocznym i jasno rozpoznawalnym znakiem odrębności kulturowej danego obszaru, swoistym punktem orientacyjnym czy punktem odniesienia umożliwiającym lokalizację innych elementów (LYNCH 1960). Nie kreują jednak krajobrazu trwałego. Hałdy mogą bowiem podlegać kolejnym metamorfozom w ciągu jednego nawet pokolenia. Wystarczy potrzeba gospodarcza i związany z nią czynnik ekonomiczny, by stopniowo zniknęły z krajobrazu. Zmiany te mogą wprowadzić chaos i wywołać uczucie dezorientacji przestrzennej wśród mieszkańców. Jedynie umiejętna rekultywacja i przystosowanie do nowych potrzeb mogą sprawić, że staną się ona na nowo „swojskim” elementem krajobrazu miejskiego.

Kierunki i możliwości przekształceń

Hałdy poddawane są procesom rekultywacji¹. Częstym zabiegiem jest pozostawienie i zabezpieczenie ich wierzchołki, co czasem jest najkorzystniejsze technicznie i eko-

¹ Rekultywacja to nadanie lub przywrócenie wartości użytkowej gruntom zdegradowanym lub zdewastowanym ze względu na sposób ich późniejszego użytkowania. Jest to proces oczyszczania, zabezpieczania, udostępnienia, ukształtowania powierzchni i przywrócenia biologicznej produktywności terenowi zdewastowanemu poprzez zabiegi techniczne, agrotechniczne i biologiczne. Wreszcie jest etapem przekształceń poprzedzających właściwe zagospodarowanie (GASIDŁO 1998).

onomicznie. Obszary dawnych zwałowisk stanowią wtedy rezerwę gruntową dla przyszłych inwestycji. Najczęstszym działaniem, opłacalnym ekonomicznie dla gmin, na terenie których występują hałdy, jest proces ich rozbierania, dla pozyskania zgromadzonych tam odpadów pogórnictwa, których używa się do robót ziemnych, inżynierskich czy hydrotechnicznych².

Rekultywacja hałd może polegać na zniwelowaniu powierzchni, nawiezieniu skały płonnej i odtworzeniu gleby. W takich przypadkach podstawę pokrywy roślinnej najczęściej stanowią trawy, które dość szybko tworzą zwartą darni, zapobiegającą pyleniu odpadów, stabilizującą powierzchnię warstw zwałów, wreszcie dającą szybki efekt wizualny (ROSTAŃSKI 2006). Poprawa warunków glebowych na hałdach jest kosztowna, dlatego też najczęściej stosowanym, a jednocześnie najtańszym sposobem zagospodarowania hałd jest zadrzewianie lub zakrzewianie z wykorzystaniem metod przyspieszających naturalną sukcesję³. Do wykształcenia samoistnie na hałdach zbiorowiska leśnego potrzeba nawet kilkadziesiąt lat, jest to jednak roślinność trwała i najlepiej przystosowana do bytowania w takim środowisku. Hałdy po zazielenieniu często tracą charakter zwałowiska, pozytywnie oddziałują na krajobraz oraz zwiększają powierzchnię terenów zielonych w przestrzeni miejskiej. Pozostawione jako obiekty przyrodnicze, wykorzystywane są do zajęć dydaktycznych i badań środowiskowych.

Najbardziej atrakcyjnym, ze względu na pozytywny odbiór społeczny, a zarazem wymagającym największych nakładów początkowych oraz ciągłych kosztów utrzymania gruntów w odpowiednim stanie działaniem jest rekultywacja i zagospodarowanie hałd na tereny rekreacyjno-wypoczynkowe. Kierunek ten zmierza do przywrócenia witalności obszarom miejskim. Może pobudzić aktywność turystyczną, stworzyć obszary intensywnego życia społecznego, miejsca kontaktów międzyludzkich, służących nie tylko mieszkańcom miast przemysłowych, ale i pozostałym ich użytkownikom. Problemem jest jednak zasadność zagospodarowania zwałowisk na cele rekreacyjne, gdy w sąsiedztwie są tereny nie skażone, a leżące odlego oraz umiejętność stworzenia krajobrazu „swojskiego”, który zapewniłby wypoczynek w godziwych pod względem ekologicznym, funkcjonalnym i estetycznym warunkach.

Przykłady zagospodarowania hałd

Na to, w jaki sposób zagospodarowywać hałdy, nie brakuje pomysłów. Możemy czerpać z doświadczeń niemieckich, francuskich czy brytyjskich. Najwięcej prób rekultywacji i ponownego wykorzystania zwałowisk podjęto w ostatnich latach XX wieku. Wiele z tych przykładów wpisało się w nurt poszukiwania nowych sposobów kształto-

² Pochodzący ze zwałowiska materiał wykorzystywany jest m.in. do budowy dróg, nasypów i podkładów kolejowych; wałów przeciwpowodziowych dla zbiorników wodnych, rzek i osadników; konstrukcji inżynierskich pod budowę wysypisk i składowisk czy jako materiał filtracyjny w oczyszczalniach ścieków. Część materiału służy do rekonstrukcji i rekultywacji terenów zdegradowanych, np. wyrobisk, zapadlisk, zwałowisk odpadów komunalnych i powęglowych, a także jako surowiec do produkcji materiałów budowlanych (PANCEWICZ 2007).

³ Ten typ zagospodarowania można stosować jedynie w przypadku zwałowisk nieaktywnych termicznie.

wania przestrzeni rekreacyjnych w miastach przemysłowych. Hałdy w Nord-Pas de Calais we Francji, niemieckim zagłębiu Rury, w brytyjskim mieście Lille i wielu innych regionach, przeznaczano na: trasy rajdów samochodami terenowymi, tory motocrossowe, szlaki wędrówek pieszych lub rowerowych, trasy narciarskie, punkty widokowe, landmarki itp.). Wśród licznych przykładów uwagę zwracają koncepcje krajobrazowe, w których zrehabilitowane i zagospodarowane hałdy pełnią istotną rolę kompozycyjną. Należą do nich m.in.: koncepcja „Landesumweltamt” wykonana w ramach projektu modelowego parku przemysłowo-usługowego ERIN w Castrop-Rauxel (IBA Emscher Park 1989-1999, Zagłębie Ruhry) czy koncepcja „Gruenmetropole”⁴ w regionie Akwizgran/Maastricht/Liège (EUROREGION MAAS-REN 2008). Zarówno na hałdach, jak i wokół nich zakładane są obecnie parki miejskie, parki technologiczne oraz innowacyjne projekty mieszkaniowe. Dzięki takim funkcjom, dawne składowiska i zwałowiska pokopalniane stają się osiami rozwoju urbanistycznego i gospodarczego małych i średnich miast regionów przemysłowych.

Różnorodne przykłady potwierdzają zasadę, że każdą hałdę należy traktować indywidualnie. Na niektórych budowane są elektrownie wiatrowe, zapewniające część energii elektrycznej mieszkańcom okolic, na innych realizowane są pomysły artystyczne. Ciekawą instalację zaprojektowano w Bottrop, gdzie część hałdy przeznaczono na użytek kultu religijnego, część pod budowę amfiteatru w greckim stylu, mogącego pomieścić 800 osób. Wewnątrz hałdy w Recklinghausen stworzono ośrodek szkoleniowy, gdzie górnicy mogą uczyć się praktycznej obsługi maszyn i urządzeń. Jego fragmenty dostępne są dla zwiedzających.

W Polsce kierunek rekreacyjnego zagospodarowania hałd ogranicza się do nielicznych przykładów. Większość hałd w naszym kraju jest zadrzewiana lub zakrzewiana z wykorzystaniem metod przyspieszających naturalną sukcesję, inne pozostawia się niezrehabilitowane i bez zagospodarowania, w oczekiwaniu na korzystniejsze uwarunkowania ekonomiczne i spójne działania planistyczne. Najbardziej spektakularną zrealizowaną inwestycją jest powstały w latach sześćdziesiątych XX wieku, na obszarze 600 ha zdewastowanych terenów pokrytych hałdami górniczymi i hutniczymi, wysypiskami śmieci, zapadliskami i biedaszybami, Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku (WPKiW) w Chorzowie. Jest to przykład, gdzie hałdy zniwelowano by uzyskać teren pod funkcje rekreacyjne. Powstały w ten sposób park stał się „zieloną wyspą” wśród intensywnie zagospodarowanych terenów miejskich, będącą miejscem wypoczynku i rozrywki mieszkańców całego regionu górnośląskiego. W innym nurcie zaprojektowano park miejski w Bieruniu Nowym, gdzie hałdy zostały wykorzystane jako materiał służący do kształtowania kompozycji parku. Nadano im formy schodkowych kopców ze ścieżkami spiralnie wspinającymi się na ich szczyty. W zamyśle kopce te, pokryte warstwą gleby, trawą i żywopłotem projektowanym w geometryczne spirale wzdłuż ścieżek, miały być dostępne dla spacerowiczów i rowerzystów itp. Zasługujące na uwagę są także działania wpisujące hałdy w kreowane kompleksy sportowo-rekreacyjne, jak np. Dolomity „Sportowa Dolina” w Bytomiu i Sosnowcu czy „Góra Kamieńsk” koło Bełchatowa.

⁴ W „Gruenmetropole” rozciągający się na długości 70 km łańcuch hałd, tzw. Haldenlandschaft (czyli „krajobraz z hałdami”), stanowił oś kompozycyjną i funkcjonalną koncepcji. W skład założenia wchodziły także pojedyncze hałdy, częściowo położone w granicach obszarów śródmiejskich, z których wiele na wskutek naturalnej sukcesji przekształciło się w tereny zielone o znacznych walorach ekologicznych i rekreacyjnych (NADROWSKA 2006).

Projekty rekreacyjnego zagospodarowania wielu hałd są kontrowersyjne. Rekultywowana obecnie hałda „Skalny” w Łaziskach Górnych, w ciągu ostatnich lat zamieniła się w górę pokrytą bujną roślinnością, stając się miejscem rodzinnych spacerów. Równocześnie jest niezwykle uciążliwa dla okolicznych mieszkańców, wydziela bowiem silnie zapachowe gazy, tj.: tlenek węgla, dwutlenek siarki czy tlenek azotu, ponadto dochodzi na niej do samozapłonów. Podobnie jest w Zabrze-Biskupicach gdzie zwałowisko, które jest miejscem wędrówek pieszych i rowerowych dzikimi szlakami do nieczynnego i jedyne zachowanego w Zabrzu starego kamieniołomu oraz dzikich stawów, stanowi najlepszy punkt widokowy na najstarszą dzielnicę Zabrze, ale stale dymi i płonie. W Wiślinie, hałda białego fosfogipsu w zamyśle władz miasta ma stać się cennym obiektem rekreacji dla mieszkańców aglomeracji gdańskiej i turystów, jednak protesty mieszkańców dotyczące zagrożeń, jakie niesie ta hałda, wstrzymują skutecznie działania planistyczne. Czy zatem hałdy to szansa, czy kłopot dla miast?

Wnioski

Hałdy wpisane w zdegradowany przemysłowy krajobraz miejski są złem koniecznym. Niektóre z nich aktywnie zdobywane przez zieleni, rekultywowane, rekreacyjnie zagospodarowywane i „oswajane” przez mieszkańców są wyrazem poszukiwania harmonii tradycyjnej tożsamości opartej o przemysł oraz konieczności neutralizowania negatywnych skutków tego dziedzictwa w przestrzeni. Widoczne w krajobrazie, odpowiednio chronione i zagospodarowane, mogą być odpowiedzią na poszukiwanie nowego wizerunku miast przemysłowych, odpowiadającego potrzebom współczesnego mieszkańca terenów miejskich, opartego na harmonii ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym całego obszaru. Jednak nie mogą stanowić zagrożenia dla jakości życia okolicznych mieszkańców. Aby hałdy mogły pełnić rolę rekreacyjną, potrzebne są środki finansowe na redukcję występujących tu skażeń. Poprawa warunków glebowych na hałdach jest kosztowna i na dużą skalę niemożliwa. Nie jest też możliwe stworzenie samoregulującego się systemu przyrodniczego o znaczącej wartości biologicznej. Należy więc skupić się na ochronie i rekultywacji najbardziej wartościowych zwałowisk, które wkomponowane w krajobraz, podkreślą jego tożsamość lub nadadzą mu nową jakość.

Literatura

- GASIDŁO K., 1998. Problemy przekształceń terenów przemysłowych. *Zesz. Nauk. P. Śl.* 1408, Architekt. 37.
- GORGON J., 2007. Śląska przestrzeń symboliczna – znaczenie oraz możliwości ochrony i przekształceń krajobrazów post-industrialnych. *Pr. Komis. Krajobr. Kultur. PTG (Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne)* 6: 35-44.
- KSZTAŁTOWANIE krajobrazu terenów poeksploatacyjnych w górnictwie. Międzynarodowa konferencja naukowa. 2003. Akademia Górniczo-Hutnicza, Politechnika Krakowska, Sekcja Architektury Krajobrazu Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie.
- LYNCH K., 1960. *The image of the city.* MIT Press, Cambridge Mass.

- NADROWSKA M., 2006. Planowanie operacyjne w procesie przekształceń obszarów poprzemysłowych. Maszynopis. Praca doktorska. Katedra Urban. Pl. Przestrz. Wydz. Arch. Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- OD TERENÓW przemysłowych do... Konferencja Regentif 2006. *Czas. Techn.* 103, 8-A: 74-87, 194-331.
- PANCEWICZ A., 2007. Krajobraz przyrodniczy aglomeracji górnośląskiej-spojrzenie architekta. Pr. Komis. Krajobr. Kultur. PTG (Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne) 6: 135-146.
- REWITALIZACJA miast przez regenerację terenów poprzemysłowych: innowacja i dobra praktyka. Konferencja Regentif. 2007. Politechnika Krakowska, Kraków.
- ROSTAŃSKI A., 2006. Spontaniczne kształtowanie się pokrywy roślinnej na zwałowiskach po górnictwie węgla kamiennego na Górnym Śląsku. Wyd. UŚL, Katowice.
- TOKARSKA-GUZIŃSKA B., 2000. Przyrodnicze zagospodarowanie nieużytków miejsko-przemysłowych na przykładzie centrów górniczych Europy. *Inż. Ekolog.* 1: 72-80.
- ŻMUDA S., 1973. Antropogeniczne przeobrażenia środowiska przyrodniczego konurbacji górnośląskiej. PWN, Warszawa.

HEAPS – PROBLEM OR CHANCE?

Summary. The subject of the article is the problem of landscape renewal of degraded urban structures in aspect of reclamation and development of dumps in recreational needs. The aim of the article is to determine the possibilities and directions of dumps transformation, important to find the optimal spatial and environmental activities.

Key words: landscape creation, heaps, reclamation, development

Adres do korespondencji – Corresponding address:

Alina Pancewicz, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Politechnika Śląska, ul. Akademicka 7, 44-100 Gliwice, Poland, e-mail: alina.pancewicz@polsl.pl

Zaakceptowano do druku – Accepted for print:

10.11.2008

Do cytowania – For citation:

*Pancewicz A., 2009. Hałdy – kłopot czy szansa? *Nauka Przyr. Technol.* 3, 1, #22.*